

1917. Een groep jonge
Amerikaanse vrouwen vertrekt
als vrijwilliger naar Europa,
waar de oorlog woedt...

Stemmen aan het front

AIMIE K. RUNYAN

AIMIE K. RUNYAN

Stemmen
aan het
front

De Fontein

1

6 december 1917

Philadelphia, Pennsylvania

Wanneer Mabel Wagner gasten ontving was perfectie de norm. Dus ook wanneer die gasten vrouwelijke vrijwilligers bij het Rode Kruis waren, zou het geen pas hebben gegeven als het tafellinnen zelfs maar een fractie minder stralend wit was geweest dan de rollen verbandgaas die uit onze nijvere handen kwamen, bedoeld voor de overzeese troepen. Geen detail ontsnapte aan moeders scherpe oog, van een bijna onzichtbaar stofdeeltje op de kroonluchter tot de glimmend gepoetste schalen waarop het lekkers voor bij de koffie stond uitgesteld. Ondanks de venijnige kou en het feit dat er sneeuw in de lucht hing, waren zelfs de kleden naar buiten gesleept en geklopt en geschuierd. Het buffet, waarover wekenlang was nagedacht, bestond uit onder andere kleine génoise-taartjes, *Linzer Torte*, havermoutkoekjes; traktaties die nog enigszins smaakvol konden worden bereid van maïs, gerst en havermeel. Tarwebloem was voor de troepen. De overheid hamerde er voortdurend op geen vlees en geen tarwe te eten. Opofferingsgezindheid voor het vaderland stond in hoog aanzien.

Alles op de tafel bood een uitnodigende aanblik en was – onder moeders toezien oog – gebakken door onze hulp, Evangeline, die opdracht had te zorgen dat de koffiekopjes gevuld bleven.

Moeder had voor de gelegenheid het servies tevoorschijn gehaald dat anders alleen op feestdagen uit de kast kwam. Hoewel ze vanwege de oorlog niet extravagant wilde lijken, laat staan spilziek, mochten de dames uit de Main Line ook niet de indruk krijgen dat er in huize Wagner op de uitgaven moest worden beknipt.

Net als het menu leverde de vraag wat ik aan moest moeder heel wat hoofdbreken op. De japon van kastanjebruin satijn afgezet met roomwit kant was te decadent; de grijze wollen rok met een simpele overhemdblouse te sober. Uiteindelijk besloot ze dat mijn eenvoudige bruinfluwelen middagjapon het meest gepast was voor de gelegenheid. Stijlvol maar ook serieus. Sinds we naar de Main Line waren verhuisd moest alles perfect en tot in de puntjes verzorgd zijn. Geld gaf geen toegang tot de hogere kringen; daarvoor was een onberispelijke stamboom een eerste vereiste. Vandaar dat moeder zich vast had voorgenomen om voor mij en mijn oudere broer Francis een goede partij te vinden, zodat we die begeerde status via het huwelijk zouden verwerven.

Francis en ik scheelden amper een jaar, en tot het uitbreken van de oorlog trokken we voortdurend samen op. Ook toen we allang meerderjarig waren en hij als man steeds meer zijn eigen bezigheden en verplichtingen kreeg, lukte het ons nog steeds af en toe aan moeder te ontsnappen. Het gebeurde regelmatig dat we een ontvangst of een visite wisten te ontlopen. In plaats daarvan gingen we er op de fiets op uit – iets wat moeder me nadrukkelijk had verboden – of we peddelden in de kano over de Delaware. Zowel voor de fiets als voor de kano moest ik een lange broek aan. Ook iets wat van moeder niet mocht. Maar Francis had een knickerbocker en wollen kniekousen waar hij uit was gegroeid voor me bewaard. In het diepste geheim, helemaal achter in zijn kast. Wanneer ze in de was moesten was dat bijna net zo spannend als de verkenningstochten die we ondernamen. Toen we nog klein waren had mijn broer kikkers in mijn bed verstopt, me aan mijn haren getrokken en me genadeloos geplaagd. We hadden gevochten als kat en hond. Maar tot verbazing van iedereen waren

we in de jaren daarna onafscheidelijk geworden. Totdat Francis in het voorjaar van 1917, net als zo veel andere jonge mannen, dienst nam in het leger. Vanwege zijn ingenieursopleiding werd hij ingedeeld bij het Elfde Regiment Genietroepen. Sindsdien kon ik soms wanhopig terugverlangen naar vroeger, naar die onbekommerde tijd voor zijn rekrutering.

‘Ik wil dat je die losse haren vastspeldt, Evangeline,’ commandeerde moeder terwijl ze me inspecteerde. Onze hulp schoot toe met een handvol spelden. Ze was lang en kwiek; haar sierlijke handen waren altijd bezig. We hadden samen bedacht dat ik er met een paar losse krullen wat minder stijf uitzag. Maar moeder hield van stijf. Alleen noemde zij het ordelijk.

‘Dat is beter,’ zei ze tevreden. ‘Bruin maakt gauw lomp. Maar dankzij je blonde krullen staat het jou heel elegant.’ Terwijl ik braaf in het rond draaide, klopte ze zuchtend op haar eigen donkere haar, dat al grijs begon te worden. Mijn korset zat ongemakkelijk strak, en omdat moeder de haar in de salon hoog had laten opstoken – de gasten mochten het niet koud krijgen – had ik het akelig warm in mijn dikke fluwelen japon.

‘Ruby, kindje, wat zie je er prachtig uit!’ Vader legde zijn krant opzij; het vuilwitte papier knisperde. ‘Wat jammer dat Nathaniel je zo niet kan zien. Charmant, gedistingeerd en toegewijd aan de goede zaak. Onze dappere jongens zouden stuk voor stuk maar wat trots zijn op zo’n knappe verloofde.’

Ik glimlachte vluchtig, me bewust van de zware robijnen ring die Nathaniel me voor zijn vertrek naar Europa had gegeven. Zelf was hij erg ingenomen met de steen die hij had uitgekozen, en iedereen in onze omgeving had zich diep onder de indruk getoond. Toen ons land tot deelname aan de oorlog had besloten, was hij een van de eersten die zich bij de rekrutering hadden gemeld. Dat sierde hem. Nathaniel Morgan was een knappe verschijning, met een aristocratische neus en grijsgroene ogen die ondanks zijn jonge leeftijd al een grote wijsheid verrieden. Hij was vriendelijk, goedlachs, maar bovendien – en dat was voor

moeder het belangrijkste – een telg uit een oud en voornaam geslacht. Ook al vond ik hem soms een beetje saai, en ook al had hij de neiging tot gewichtigdoenerij, dat deed er niet toe. Het huwelijk was hoe dan ook weinig opwindend, ongeacht de man met wie je trouwde, aldus mijn vriendinnen. Dus ik kon er maar beter niet te veel van verwachten, en ik hield mezelf voor dat ik het aanzienlijk slechter had kunnen treffen.

Vader keek op zijn zakhorloge, stond op en zette zijn pijp in het rek. ‘Ik moest maar eens gaan.’ Hij streek zijn jas glad. ‘Voordat het kippenhok gevuld raakt. Want ik denk niet dat een haan erg welkom is wanneer het gekakel eenmaal losbarst.’ Hij bukte zich, gaf me een kus op mijn wang en stopte met een knipoog het gouden horloge weer in zijn zak.

‘Precies,’ zei moeder. ‘Geen mannen op onze bijeenkomsten. Dat bederft de sfeer.’

‘Is een paar extra handen niet belangrijker dan de sfeer, moeder?’ Ik deed mijn best om niet brutaal te klinken, want ik wilde haar niet van streek maken, vlak voordat haar gasten arriveerden. Dat zou ze me nooit vergeven.

‘Doe niet zo onmogelijk, Ruby.’ Ze rolde geërgerd met haar ogen. ‘Trouwens, aanstaande donderdag is er weer een bijeenkomst. Bij mevrouw Lawson. En dan verwacht ik wel dat je meegaat.’

‘Moeder, ik heb al twee keer vrij moeten vragen. Als dat nog vaker gebeurt, word ik bij mevrouw Trainor op het matje geroepen en dan zwaait er wat.’

‘Niet zo vulgair, kindje.’ Moeder streek een denkbeeldige plooi in het tafelkleed glad. ‘We hebben geen bezwaar gemaakt toen je wilde gaan werken, op voorwaarde dat je verplichtingen er niet onder zouden lijden. Ik heb de indruk dat Nettie Morgan steeds over iets anders begint wanneer je “baan” ter sprake komt.’

‘Kom, kom...’ Vader schoot me te hulp. ‘We zijn in oorlog. En dat vraagt offers. Zelfs de illustere Nettie Morgan zal dat moeten inzien. Ze mag dan Ruby’s toekomstige schoonmoeder zijn, wat

onze dochter aan werk verzet bij Pennsylvania Bell is van groot belang voor de oorlogsinspanningen. Je kunt Ruby niet zomaar thuishouden om sokken te breien.’

‘Die sokken zijn voor onze jongens aan het front, Paul. Het siert je niet om daar zo neerbuigend over te doen.’ Moeder rechte haar schouders, en haar gezicht verstrakte, waarop dat van vader onmiddellijk toegeeffijker werd.

‘Natuurlijk niet, lieve. Ik neem het vrijwilligerswerk heel serieus. Maar maak het de telefooncentrale niet te lastig. Daar rekenen ze ook op Ruby.’

‘Ik zou het op prijs stellen als je onze dochter en haar verplichtingen aan mij overliet, Paul Wagner,’ bitste moeder op de toon die ze hanteerde voor het afkappen van gesprekken die haar niet aanstonden.

‘Natuurlijk, lieve,’ zei vader opnieuw, want hij had geen andere keus als hij de lieve vrede wilde bewaren. Hij wierp me een verontschuldigende blik toe. ‘Veel plezier.’

‘Ruby is doordrongen van het grote belang van wat we hier doen,’ zei moeder met een kus in de lucht ter hoogte van zijn wang. In haar ogen was haar ontvangst van die middag ook echt van het grootste belang. Niet alleen vanwege de sokken en de rolletjes verbandgaas die het Rode Kruis naar het front stuurde, maar vooral omdat zij dankzij dit soort bijeenkomsten een goede beurt kon maken bij de elite van Philadelphia. Mijn aanwezigheid was daarbij nodig om te laten zien dat we als moeder en dochter een verenigd front vormden.

En dan was er nog iets wat moeder bewoog. Iets wat ze nooit zou toegeven. Nathaniel en ik waren nog niet getrouwd. De oorlog duurde voort, de uitkomst was onzeker, en als Nathaniel niet meer thuiskwam, zou de zoektocht naar een goede – nee, een perfecte – partij opnieuw beginnen. Met mij als brave breister en verbandroller zou moeder meer indruk maken op potentiële schoonmoeders dan met een dochter die de hele dag op de telefooncentrale aan een schakelbord zat.

‘Ze kunnen er nu elk moment zijn, kindje. Vergeet niet te glimlachen. Ik begrijp het als je naast Nettie Morgan gaat zitten, maar zorg dat je ook aandacht hebt voor de anderen. Vooral voor mevrouw Sinclair en mevrouw Dewhurst.’

Beide dames genoten grote invloed in de Main Line. Ze konden reputaties maken en breken. Het was aan hun echtgenoten te danken dat vader zich bij de plaatselijke afdeling van de Union League had aangesloten. Bovendien had zowel mevrouw Sinclair als mevrouw Dewhurst een zoon op huwbare leeftijd.

‘Ja, moeder.’ *Een dame heeft haar glimlach altijd paraat.* Ze had het me zo vaak op het hart gedrukt dat ik het nooit meer zou vergeten, al werd ik honderd! Het was een van de wijsheden uit de etiquettehandboeken die ze bestudeerde zoals anderen de Bijbel bestudeerden.

De ontvangst begon om twee uur. Vijf minuten later waren alle gasten voorzien van een kopje koffie met wat lekkers erbij en haalden ze hun breiwerk tevoorschijn. De tijd was voorbij dat te laat komen als interessant gold. Wat ooit normaal was werd nu als frivool gezien. En elke vorm van frivoliteit diende te worden vermeden.

‘Heerlijk, zo’n middagje zonder kinderen,’ bekende Alice Harper, terwijl haar breinaalden in rap tempo tegen elkaar tikten.

‘Zijn Robert en James erg ondeugend?’ vroeg moeder met een toegeeflijke glimlach. Ze was al behoorlijk opgeschoten met haar sok. Vroeger, toen Francis en ik klein waren, had ze alles wat mijn broer uithaalde met geamuseerdheid bekeken. In tegenstelling tot mijn capriolen, die slechts ergernis hadden gewekt.

‘Dat zou je wel verwachten. Maar de jongens zijn allerlieftst. Trouwens, kleine Louise is ook een schatje. En een nagel aan mijn doodkist. Ze is pas drie, maar ik heb heel wat met haar te stellen. Vanmorgen was ik haar kwijt. Ik heb wel een uur gezocht. En u raadt nooit waar ik die deugniet uiteindelijk heb gevonden.’

We keken haar allemaal vol verwachting aan.

‘In Walters kippenren!’ verklaarde Alice met een martelaars-

gezicht. Het experiment van haar man om door het houden van kippen een bijdrage aan de oorlogsinspanning te leveren was voor haar een bron van ergernis. Vooral omdat de haan al in alle vroegte begon te kraaien. ‘In dromenland, naast een van de kippen. En weet u wat ze zei toen ik vroeg waarom ze was weggelopen? Ze wilde óók eitjes leggen. Voor de kindertjes in België, want die hadden zo’n honger. Maar het wilde niet lukken, en daar schaamde ze zich voor. Ze had pas weer thuis willen komen als ze een mandje vol had.’

‘Ach, wat lief,’ zei ik. Ondertussen probeerde ik te voorkomen dat ik een steek liet vallen van de beige sjaal waar ik aan werkte. Het breien wilde bij mij nooit echt vlotten, en ik benijdde de anderen die al pratend onberispelijke sokken, truien en mutsen wisten te produceren. En bovendien in een verbazingwekkend tempo. ‘Ze wilde óók haar steentje bijdragen.’

‘Dat moeten we allemaal.’ Ook de handen van mevrouw Dewhurst bewogen met sierlijke geoefendheid. ‘Maar ik moet wel zeggen, de kersttijd is niet echt gezellig als je zo vroeg je inkopen moet doen. Ik heb de pakketjes voor Minnie en Robert drie weken geleden al verstuurd. Tegen de tijd dat het eindelijk Kerstmis is, voelt het alsof we de feestdagen al achter de rug hebben.’

‘De nieuwe verordeningen zijn bedoeld om zo veel mogelijk levensmiddelen en hulpbronnen uit te sparen voor de oorlog,’ zei mevrouw Morgan, die naast me zat. ‘Het extra personeel, de langere openingstijden en de duizenden pakketten die worden verstuurd zijn in vredestijd een feest voor de middenstand, maar in een tijd als deze een frivole verspilling.’

‘Net wat u zegt, mevrouw Morgan,’ viel Alice Harper haar bij. Toen keek ze mij aan. ‘Hoe staan de zaken op de centrale? Het moet uitgerekend nu wel vreselijk opwindend zijn om daar te werken.’

Ik ging iets meer rechtop zitten. ‘Tja, ik weet niet of ik het opwindend zou willen noemen. Maar interessant is het zeker. En druk. De uren dat ik dienst heb vliegen voorbij.’

‘Ach ja. Het is leuk dat ze iets te doen heeft totdat Nathaniel weer thuiskomt,’ zei moeder, en ik voelde dat ze me het liefst een ontmoedigende blik zou willen toewerpen. ‘Want daarna krijgt ze het druk met haar huishouden. En met haar gezin. Net als jij, Alice.’

Die knikte enthousiast. ‘Het zal vast niet lang duren voordat Nathaniel en jij een kleintje hebben.’ Ze glimlachte schalks. ‘Maar het is geweldig, de bijdrage die je levert aan de goede zaak.’

‘Zo is het maar net!’ viel mevrouw Dewhurst haar bij. ‘Ik vind het bewonderenswaardig wat Ruby doet. Waren er maar meer jonge vrouwen zoals zij. Dan was de oorlog allang voorbij.’ Boven haar breinaalden knikte ze me glimlachend toe, en ik kon haar wel om de hals vallen.

‘De oorlog zal vast niet lang meer duren nu we onze jongens naar het front hebben gestuurd,’ verklaarde Alice op besliste toon. ‘Mijn Walter is woedend dat het leger hem niet wilde hebben, maar ik ben nog nooit zo dankbaar geweest voor zijn slechte knieën.’

Alice liet geen gelegenheid voorbijgaan om duidelijk te maken dat haar man zich als een van de eersten bij de rekrutering had gemeld. En om niet van lafheid te worden beschuldigd zou die arme Walter zelf de officiële afwijzingsbrief het liefst op zijn voorhoofd hebben laten tatoeëren.

‘Heb je nog iets van onze Nathaniel gehoord?’ vroeg moeder aan Nettie Morgan, die zwijgend had doorgewerkt aan haar vingerloze handschoenen.

‘Ja, vorige week.’ Ze glimlachte wat terughoudend; ik vermoedde omdat ze het ongepast vond dat moeder het al voor het huwelijk over ‘onze Nathaniel’ had. ‘Hij maakt het naar omstandigheden goed. Blijkbaar zijn ze nog niet echt in actie gekomen. Dat vindt hij maar niets. Hij popelt van ongeduld om zich aan te sluiten bij de strijd. Net als alle rekruten.’

‘Het kost tijd om ze op te leiden,’ zei mevrouw Sinclair. ‘En laten we hopen dat de oorlog voorbij is voordat onze jongens worden ingezet.’

‘Laten we dat inderdaad hopen,’ viel mevrouw Morgan haar bij. ‘Wat een afschuwelijke toestand. Echt verschrikkelijk.’

‘Wat wij hier doen maakt het misschien een heel klein beetje minder verschrikkelijk in de loopgraven,’ verzuchtte mevrouw Dewhurst. ‘Mabel, je bent zoals altijd een geweldige gastvrouw. Ik ken niemand die een ontvangst zo perfect weet te organiseren. Je weet het zelfs een oud mens als ik naar de zin te maken. Bravo.’

Het bescheiden applaus ontlokte moeder een trotse glimlach. Op dat moment werd er gebeld. Evangeline liep kalm, maar voortvarend – zo had moeder het haar geleerd – naar de deur.

Ik zag dat moeder de neuzen telde, en net als zij vroeg ik me af wie er nog aan het gezelschap ontbrak. De enige afwezige die ik kon bedenken was Hattie Milbanks, maar die had zich verontschuldigd omdat ze had kougevat en ons niet wilde aansteken.

Toen Evangeline terugkwam had ze geen vrouwelijke vrijwilliger bij zich, maar een envelop. Ze gaf hem met bevende hand aan moeder.

Ik herkende de kenmerkende kleur geel van Western Union. Een telegram! Moeder maakte het open, las het en gaf het zonder iets te zeggen aan mij. Toen stond ze op en haastte zich naar de telefoon in de hal.

6 DECEMBER 1917

MET DIEP LEEDWEZEN DELEN WE U MEDE DAT
LUITENANT FRANCIS CHARLES WAGNER,
11E REGIMENT GENIETROEPEN, OP 30 NOVEMBER JL.
TIJDENS GEVECHTSHANDELINGEN IS GESNEUVELD.

2

31 december 1917

In de weken na ontvangst van het telegram kregen we meer duidelijkheid over de omstandigheden rond Francis' dood. Hij bleek te zijn gesneuveld tijdens de Slag bij Cambrai. Zijn regiment was ingekwartierd geweest in het kamp van de Britse genie, en toen ze werden opgeroepen na een maandenlange opleiding achter de linies, waren Francis en zijn makkers de eerste Amerikanen die aan de daadwerkelijke gevechtshandelingen deelnamen. Tijdens dit eerste treffen waarbij Britten en Amerikanen samen optrokken sneuvelden duizenden Britse soldaten en zevenenzeventig Amerikaanse. Getalsmatig misschien een beperkt verlies voor ons land, maar voor ons gezin betekende zijn dood een aardverschuiving, een zonsverduistering. Vaders trots. Moeders oogappel. De grootste, maar ook de liefste deugniet van Philadelphia.

De telefooncentrale stuurde me met verlof tot het begin van het nieuwe jaar, en in de eerste twee weken vond ik troost in het feit dat ik moeder kon helpen bij de voorbereidingen van de herdenkingsdienst. Na al mijn geschamper vanwege haar nadruk op etiquette en wellevendheid verdiepte ik me net als zij in de samenstelling van het menu, in de keuze van het tafellinnen... Alles was beter dan de werkelijkheid onder ogen te moeten zien. Ik zou me nooit meer afkeurend uitlaten over een tot in de puntjes ver-

zorgde rouwdienst en condoleance. De keuze tussen gebraden kip en gepocheerde zalm gaf me de afleiding die ik nodig had om overeind te blijven.

Maar nadat we Francis hadden herdacht, nadat we de condoleances in ontvangst hadden genomen en met onze gasten hadden gegeten en gedronken, nadat we iedereen die zijn of haar respect was komen betuigen een bedankkaart hadden gestuurd, was er geen ontsnappen meer aan de leegte. Het besef dat hij nooit meer thuis zou komen drukte als een loden last op ons allemaal. Kerstmis ging onopgemerkt voorbij. We gingen naar de kerk, maar daarbij bleef het. Moeder kon zich zelfs niet druk maken over mijn kleding. Trouwens, aan een zwarte jurk viel ook weinig te veranderen. Op moeders aandrang was het diner niet uitgebreider dan op een willekeurige avond. De cadeaus die ik had gekocht van mijn verdiensten bij de centrale bleven ongeopend in de kast.

Doorgaans stond ik 's ochtends bij het wakker worden meteen naast mijn bed, maar de gedrukte sfeer in huis maakte me lusteloos. Toen ik op een ochtend even na negenen de trap af slofte, lagen de salon en de eetkamer er nog verlaten bij.

'Heb je moeder al gezien?' vroeg ik aan Evangeline, die de keurig geordende provisiekast opruimde om maar iets te doen te hebben.

'Ja, juffrouw Ruby. Ze heeft wéér niet ontbeten. Ik heb mijn best gedaan, maar ze wilde niet luisteren.'

'Dank je wel. Meer kun je niet doen. Het moet hier voor jou de afgelopen weken ook niet gemakkelijk zijn geweest.'

'Zulke dingen moet u niet zeggen. Meneer Francis is gesneuveld voor zijn vaderland. Als er in Pennsylvania één gezin is dat recht heeft op zijn verdriet, dan bent u het. Ga zitten, dan maak ik ontbijt.'

'Dank je wel, maar ik hoef alleen koffie.' Ik legde mijn hand op haar arm. Moeder vond het ongepast wanneer ik te familiair met haar omging. Dat dééd een beschaafde jongedame niet. Roddelen met de hulp. Maar Evangeline was net zo oud als ik. We waren

bijna tegelijk jarig. Bovendien was ze een van de weinige jonge vrouwen die ik kende met andere interesses dan dansavonden, mooie kleren en maatschappelijke status.

‘Je krijgt ook wat toast met boter en jam. Anders zwaait er wat,’ zei ze met een knipoog.

‘Nou, vooruit dan maar.’ Vroeger zou ik een grapje hebben gemaakt, maar dat kon ik nu niet opbrengen.

‘Het voelt zo zinloos,’ zei Evangeline na een korte stilte. ‘Hij is maanden in opleiding geweest en gesneuveld bij de eerste keer dat hij in actie kwam.’

‘Wreed, dat is het. Afschuwelijk wreed. Hij wilde zo graag naar het front. Dat willen ze allemaal. Al die jonge jongens.’

‘Hij was zo’n goed mens. De beste van allemaal,’ fluisterde Evangeline. Haar ogen glansden vochtig. ‘Neem me niet kwalijk. Ik zou me niet zo moeten laten gaan. Hij was jouw broer.’

Ik kreeg het ook te kwaad. Evangeline zag het en gaf me tijd om mezelf weer onder controle te krijgen. Ze haalde het brood uit de rooster en smeerde er een dikke laag boter op en aardbeienjam die ze zelf had gemaakt.

‘En nu? Wat moet ik nu verder?’ Ik keek naar het bord dat ze voor me neerzette. Het zag er smakelijk uit, maar ik had geen trek. ‘Moeder heeft me niet nodig, en dankzij jou loopt hier in huis alles op rolletjes. Vader zie ik amper. Ik heb geen idee wat hij doet.’

‘Hij gaat al in alle vroegte de deur uit, naar kantoor. En hij komt pas thuis als jij al in bed ligt. Je vader begraaft zich in zijn werk.’

‘Dat is niet goed. Hij zou zichzelf af en toe ook wat rust moeten gunnen.’ Om Evangeline een plezier te doen at ik een stukje toast.

‘Natuurlijk, daar heb je gelijk in. Maar voorlopig is het zijn manier om met het verlies om te gaan. Dus laat hem maar even. Uiteindelijk slaat de vermoeidheid toe. Dan blijft hij een paar dagen thuis, en daarna is hij weer de oude.’

‘Misschien. Ik hoop dat je gelijk hebt. En dat zijn gezondheid er geen schade van ondervindt.’

‘Je vader is sterk. En nog lang niet oud. Je zult erop moeten vertrouwen dat hij weet wat hij doet. In elk geval voorlopig.’

‘Tja, dat denk ik ook. Blijft de vraag wat ik nu moet doen.’

‘Ik zou een voorbeeld nemen aan je vader. Bel de centrale en vraag of je weer aan het werk kan. Niet gelijk voltijds. Een paar uurtjes. Daar zijn ze vast blij mee. Zo vlak voor de jaarwisseling hebben ze het extra druk.’

‘Ja, dat is zo. En alles beter dan thuiszitten, waar de muren op me afkomen.’

‘Precies.’ Evangeline haalde een borstel uit de zak van haar schort en begon mijn haar te doen, zoals ze dat ook altijd deed voordat ik naar mijn werk ging. Ze bond het bij elkaar in een lage knot, die geen problemen opleverde met de koptelefoon, en spelde het zo goed vast dat het een hele dienst bleef zitten, maar niet zo strak dat ik er hoofdpijn van kreeg.

‘Dank je wel.’ Ik klopte haar op de hand toen ze klaar was.

‘En nu op naar de centrale,’ zei ze met gespeelde strengheid. ‘Probeer niet te piekeren. Aflleiding is nog altijd het beste medicijn.’

De schakelborden van het Pennsylvania Bell Company Central Office namen de volle lengte van de enorme ruimte in beslag. Toen ik mijn hoofd om het hoekje van de deur stak zag ik dat mijn collega-telefonistes het allemaal druk hadden. Gezeten op hoge metalen krukken verwerkten ze de binnenkomende gesprekken; ze beantwoordden vragen of brachten de gewenste verbinding tot stand door de stop van de beller in de klink van het gevraagde nummer te steken. Om de opgeroepen abonnee aan de lijn te krijgen, liet de telefoniste met intervallen van tien seconden de bel overgaan. Wanneer er na negentig seconden nog niet werd opgenomen, verzocht ze de oproepende abonnee het op een later tijdstip nog eens te proberen. Het was niet zo rechttoe rechtaan als het leek. Opgeroepen abonnees stelden niet zelden

eisen aan de manier waarop ze werden gebeld, en als telefonistes werden we geacht daarmee rekening te houden. Zo wilde mevrouw Tomlinson niet dat we te lang belden, omdat ze een baby met darmkrampjes had. En de hardhorende meneer Smythe verwachtte dat we minstens drie minuten belden, omdat hij anders te laat was met opnemen. We stelden er een eer in onze abonnees te kennen, en zij op hun beurt waardeerden dat in ons.

Ik sloeg de bedrijvigheid een tijdje gade. De koorden die trefzeker werden ingestoken, in een gonzend spinnenweb van intermenselijk contact. De bewegingen waarmee de verbindingen tot stand werden gebracht en verbroken leken op de choreografie van een ballet. De werkelijkheid was aanzienlijk prozaïscher, zoals de drukbezette moeder van een groot gezin die de prijs van drie meter wollen serge wilde weten voordat ze, met drie kinderen aan haar rokken, de tocht naar de stoffenwinkel ondernam.

Er werd zo geconcentreerd gewerkt dat mijn collega's me niet in de gaten hadden. Dus ik liep verder de gang door, naar het kantoor van onze cheffin, mevrouw Trainor.

De deur stond open, mevrouw Trainor zat over haar administratie gebogen. Toen ik zachtjes op de deurstijl klopte keek ze op. Er verscheen een glimlach op haar vriendelijke ronde gezicht. 'Ruby! Ik was aangenaam verrast toen je belde. En je hebt nog een cheque tegoed van je laatste loon. Normaliter zou ik een bezorger hebben gestuurd, maar dat leek me, gezien de omstandigheden, niet gepast.'

'Ach ja, nu u het zegt. Dank u wel.' In alle verdrietige commotie na Francis' dood was ik de twee weken loon die ik nog tegoed had helemaal vergeten. Onwillekeurig dacht ik aan Evangeline. Aan hoe zij het zich niet zou kunnen veroorloven om haar loon te vergeten. Zelfs niet als haar moeder overleed. Mevrouw Trainor deed een la open, haalde er een envelop uit en reikte me die aan over de berg papierwerk. Haar bureau lag altijd vol, maar er zat systeem in al die stapels. Zei ze. Ook al was zij de enige die daar de weg in wist.

‘Dank u wel. Hebt u een gezellige kerst gehad?’ Ik streek mijn wollen rok glad en ging op de rechte stoel tegenover haar bureau zitten.

‘Tja, wat zal ik zeggen? Zonder braadstuk en plumpudding is Kerstmis niet compleet. Maar we moeten nu eenmaal offers brengen. De vis smaakte niet slecht. Jammer genoeg was de vruchten-taart een ramp doordat ik niet genoeg bloem kon gebruiken. De kinderen waren er de hele week, en dat was heerlijk. Ach, en hoe jouw Kerstmis was, dat hoef ik niet te vragen, kindje.’

‘Erg stil. We hebben het niet gevierd.’

‘Als je er eigenlijk nog niet klaar voor bent om weer aan het werk te gaan... Je hoeft je geen zorgen te maken over je baan. Die houd ik voor je vast. Zo lang als je maar wilt. Telefonistes met jouw kwaliteiten zijn schaars. En ik kan me voorstellen dat je ouders het fijn vinden om je nog wat langer thuis te hebben na –’

‘Dank u wel.’ Ik kapte haar af zodat ze niet naar een eufemistische formulering hoefde te zoeken. ‘Maar ik loop echt met mijn ziel onder de arm. Moeder kan niemand om zich heen velen, en vader zit de hele dag op kantoor, van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat.’

‘En dus heb jij besloten om je ook in je werk te begraven?’ Mevrouw Trainor leunde met gevouwen handen achterover.

‘Tja, daar komt het wel op neer.’

‘Dan ben ik blij dat ik vandaag al een plekje voor je heb. Er zijn genoeg meisjes die wel wat uurtjes willen inleveren. Zeker met de jaarwisseling die voor de deur staat. En met alle gezelligheid daarna.’

‘Die uren neem ik graag over. Dan kunnen zij met hun familie het nieuwe jaar inluiden. Ik had al veel eerder moeten komen. Met Kerstmis.’

‘Ik denk dat je ouders het heerlijk vonden dat je toen nog gewoon thuis was. Ondanks al het verdriet. Of misschien wel juist daarom. Maar ik wil niet dat je te hard werkt en je gezondheid in gevaar brengt. Vandaag heb ik een halve dienst voor je. Meer

niet. Op zo'n korte termijn kon ik het rooster niet aanpassen. Het duurt nog wel een paar weken voordat ik je voltijds kan inroosteren. En dat hadden we ook afgesproken. Je dienst duurt tot de lunch. Dan kun je samen met de meisjes een broodje eten. En het is lekker weer. Dus loop even de stad in voordat je naar huis gaat. Een wandeling, etalages kijken... dat zal je goeddoen.'

'Dat klinkt inderdaad heerlijk, mevrouw Trainor. Dank u wel.' Ik glimlachte, maar heimelijk was ik bijna jaloers omdat in haar wereld een broodje met de meisjes en etalages kijken bij Wanamaker's of Strawbridge's nog voldoende waren om de somberheid te verdrijven. Want ik vreesde dat we afkoersten op een nieuwe wereld. Een wereld waarin het allemaal niet meer zo simpel zou zijn. Voor niemand.

Toen ik eenmaal op mijn kruk aan het schakelbord zat vloog de tijd voorbij, en daar was ik dankbaar voor. Vier uur lang had ik het te druk om aan de oorlog te denken, aan Francis, aan mijn ouders, gebroken van verdriet. Ik verbond winkeliers met leveranciers om te informeren naar hun bestelling; vrouwen met hun man op zijn werk, om te vragen of hij straks, op weg naar huis, een liter melk kon meenemen. De lastigste verbinding was die tussen mevrouw Reeve en haar dochter in Californië. Onbeduidend in het licht van wat er in Europa gebeurde, maar voor de abonnees aan weerskanten van de lijn van grote betekenis. Het ballet van koorden en stoppen die in de juiste klink moesten worden gestoken eiste al mijn aandacht op. Verdoofde me als het ware. En daar was ik blij om. Al veel te snel tikte Harriet Jenkins me op de schouder ten teken dat mijn dienst erop zat.

De kantine van Pennsylvania Bell was een saaie, sombere ruimte zonder ramen, de lunchpauze een halfuurtje. Dertig minuten om te eten was krap, maar vandaag hoefde ik me niet te haasten. Mijn collega's waren zonder uitzondering vrouwen. Het gebeurde maar zelden dat een man naar een positie aan de schakelborden solliciteerde. In veel opzichten was de sfeer op de centrale dan ook vergelijkbaar met die van een vrouwelijke studentenvereniging.

ging. Aan de tafels werd honderduit gebabbeld, nog net zo zorgeloos en opgewekt als voordat de wereld onherroepelijk veranderde. En voor mijn collega's wás die ook niet veranderd. Ze hadden geen van allen Francis ooit ontmoet, voor hen was zijn dood niet schokkender dan die van iedere andere gesneuvelde landgenoot. En ook al misgunde ik hun niet dat ze gelukkig waren, ik kon het bijna niet aanzien. Het gaf me een gevoel alsof alle lucht uit mijn longen werd geslagen.

Net als mevrouw Trainor had Evangeline me een excuus willen geven om wat langer van huis weg te blijven. Ze had een verrukkelijke lunch voor me ingepakt. Ik zocht een plaatsje bij Harriet aan tafel, die aan de schakelborden regelmatig naast me zat, en bij Dora en Bessie, die elkaar op de centrale hadden leren kennen en al op hun eerste werkdag dikke vriendinnen waren geworden. Omdat ze allebei een verloofde hadden die aan het front zat, bestudeerden ze aandachtig de zondagseditie van *The Philadelphia Inquirer*, in de hoop op nieuws over de situatie in Frankrijk.

Hun gezicht werd asgrauw toen ik bij hen aanschoof, en dat begreep ik wel. Ze wilden me niet kwetsen, maar ik wist wat ze dachten. Ik wist dat ze zich, tegen beter weten in, afvroegen of de tragedie die ons gezin had getroffen misschien besmettelijk zou kunnen zijn.

En zo gek was dat ook eigenlijk niet. Ik vermoedde dat voor de moeders in Frankrijk en Engeland deze oorlog net zo'n wrede gesel was als de pest die eeuwen geleden door Europa had geraasd, toen verdriet en verlies op de vleugels van een boosaardige wind van huis naar huis waren gegaan.

'Mevrouw Trainor was zo lief om een halve dienst voor me te regelen,' vertelde ik, voordat iemand ernaar kon vragen. 'Ik zocht een excuus om de deur uit te gaan.'

'Dat begrijp ik.' Harriet legde haar boterham neer. 'We hebben het gehoord. Van Francis. En we vinden het echt heel erg voor je.'

'Dank je wel. Dat is lief. Maar ik ben blij dat het gewone leven nu weer zijn loop neemt.'

‘En wij zijn blij dat je er weer bent,’ zei Dora. ‘We waren al bang dat je ontslag zou nemen. Vanwege... Nou ja, vanwege wat er is gebeurd.’

‘Integendeel. Het liefst zou ik tot het eind van de oorlog diensten van twaalf uur draaien. Om ook mijn steentje bij te dragen.’ Ik haalde de boterhammen tevoorschijn die Evangeline voor me had gesmeerd.

‘Dat gevoel hebben we allemaal,’ viel Bessie me bij. ‘Al was het maar om de tijd door te komen. Het is zo saai nu alle jongens weg zijn.’

‘En op de centrale? Is hier nog iets gebeurd?’ De oorlog lag op ieders lippen, maar ik wilde het dolgraag over iets anders hebben. Na alle somberheid snakte ik naar iets vrolijks, iets luchtigs. Naar kantoorroddels. Had Gladys, de secretaresse, nog verkering met de flamboyante James van de boekhouding? Was de baby van Geraldine, onze ex-collega, al geboren?

‘Er zijn drie nieuwe meisjes aangenomen, en ik heb gehoord dat ze in het nieuwe jaar nog meer mensen zoeken,’ vertelde Harriet. ‘We kunnen het werk nauwelijks bijhouden, maar voordat er meisjes bij komen, zal er toch eerst extra apparatuur moeten worden geïnstalleerd. Anders spannen ze het paard achter de wagen.’ Ze pakte een stuk van de krant dat Dora opzij had gelegd.

‘Ik vind het niet zo gek,’ zei ik nadenkend. ‘Die nieuwe apparatuur kan pas worden geïnstalleerd wanneer ze ook mensen hebben die ermee om kunnen gaan.’ Het was alsof ik mijn vader hoorde. Die voerde vergelijkbare gesprekken met zijn collega’s in de radiobranche. Anders dan de meeste mannen zouden doen, stuurde vader me niet de kamer uit wanneer het over zaken ging. En daardoor keek ik nog meer tegen hem op. Wanneer er iets ter sprake kwam waarin ik geïnteresseerd was, vroeg hij soms zelfs naar mijn mening. Het was aan hem te danken dat ik voor een baan als telefoniste had gekozen.

Een van zijn goede vrienden, die een hoge functie bekleedde bij ‘Ma Bell’, vond wat ik te berde bracht over werkende vrouwen

niet alleen goed doordacht, maar ook helder geformuleerd. Met mijn beschaafde manier van praten – moeder had me jarenlang naar spraakles gestuurd – zou ik me nuttig kunnen maken voor de oorlogsinspanning door telefoniste te worden. Dat zei hij tegen vader, waarop wij moeder ervan wisten te overtuigen dat het een daad van vaderlandsliefde zou zijn wanneer ik bij de centrale ging werken. Eerlijk gezegd denk ik dat vooral mijn belofte om te gaan sparen voor een uitzet – de mooiste, de duurste die ze kon bedenken – de doorslag gaf.

‘Het is in elk geval duidelijk dat het belangrijk werk is wat we doen,’ zei Bessie. ‘Dat vinden ze bij het ministerie van Oorlog ook. Kijk maar.’ Ze schoof me een middenpagina toe en wees op een bericht in de vierde kolom, tussen het verslag van een brand in een graansilo, ergens in Michigan, en de aankondiging van een dansavond bij de plaatselijke cricketclub, waarvan de opbrengst was bestemd voor Franse oorlogswezen.

LEGER ZET VROUWELIJKE CENTRALISTEN IN Washington, DC, 29 december

Vrouwelijke telefonisten worden uitgezonden naar Europa, waar ze zullen worden ingezet op de centrales van de verbindingdienst van het Amerikaanse leger in Frankrijk. Ze krijgen dezelfde rechten en dezelfde vergoeding als militaire verpleegsters. Talrijke legervrouwen die hun man naar het buitenland zagen vertrekken hebben zich alsnog bij hem kunnen voegen door zich tot centraliste te laten opleiden.

‘Ze zijn niet bepaald scheutig met bijzonderheden, hè?’ merkte Harriet op, die over mijn schouder meelas.

‘En vast en zeker ook niet met de betaling,’ grapte Dora voordat ze een hap van haar boterham nam. ‘Maar het lijkt me wel reuze opwindend om naar Europa te gaan.’

‘En gevaarlijk,’ schamperde Bessie. ‘Dus je moet wel onnozel zijn om eraan te beginnen.’

‘Oorlogen worden niet alleen door mannen gewonnen,’ zei Harriet met een grimmig gezicht.

‘Mannen moeten nou eenmaal wat te vechten hebben,’ vond Bessie. ‘Maar het thuisfront is ook belangrijk.’

Ze hadden allebei gelijk, vond ik. Maar ik hield mijn mening voor me.

‘En kijk niet zo dreigend, Harriet,’ vervolgde Bessie. ‘Ik zou onmiddellijk solliciteren als ik ook maar drie woorden Frans sprak. Want dat zal vast en zeker een vereiste zijn.’

‘Het verbaast me dat ze vrouwen sturen,’ zei Dora. ‘Met zo veel mannen die staan te trappelen om te gaan.’

‘Hoeveel mannen hebben we hier niet gehad die het nog geen week volhielden?’ hielp ik haar herinneren. ‘Ze zijn simpelweg niet geschikt voor dit werk. Mannen kunnen zich op maar één ding concentreren, niet op vijf, zes dingen tegelijk. En dat moet wel als je hier werkt. Vrouwen kunnen dat. Die zorgen dat de kinderen niet uit het raam springen, terwijl ze ondertussen in de pannen roeren en de lakens strijken. Zonder stapelgek te worden.’

‘Precies,’ viel Harriet me bij. ‘Maar denk je dat ze genoeg vrijwilligers zullen weten te vinden? Vrouwen die al wat ouder zijn hebben kinderen. En de jongere mogen niet van hun ouders. Die willen niet dat hun dochter het gevaar opzoekt.’

‘Jij spreekt toch Frans, Ruby?’ vroeg Dora.

‘Ja, zo zou je het kunnen noemen.’ Frans was op Bryn Mawr mijn hoofdvak geweest, ook al zou ik dat zelf niet hebben gekozen. Het was een voorwaarde van moeder geweest. Zelfs met Francis als bondgenoot zou ik nooit haar toestemming hebben gekregen om te gaan studeren als er niet vlakbij een universiteit voor uitsluitend vrouwelijke studenten was geweest. Dus toen ze als voorwaarde stelde dat ik Frans als hoofdvak nam – in haar ogen de enige studie die voor een jongedame uit onze kringen betamelijk was – wist ik dat verzet zinloos was. Voorafgaand aan de universiteit had ik tien jaar privéles Frans gehad van drie verschillende mesdemoiselles, die ook nogal verschilden in compe-

tentie. Het gevolg was dat de studie me gemakkelijk afging en dat ik daarnaast de tijd had om colleges moderne geschiedenis te volgen. Ik had er zelfs colleges economie en politicologie bij weten te smokkelen. Zolang moeder maar tevreden was over mijn Frans.

Wat Dora had gezegd zette me aan het denken, en ik speelde verstrooid met de rand van mijn servet.

‘Ruby zou zich nooit voor zo’n gevaarlijke opdracht lenen,’ bitste Harriet. ‘Dat kan ze haar ouders niet aandoen.’

‘Volgens mij zou ze het anders best durven. Waar of niet, Ruby?’ Dora keek me onderzoekend aan.

‘Het is vast en zeker een misverstand.’ Ik had mijn lunch nauwelijks aangeroerd, maar deed het trommeltje dicht en stopte het in mijn tas. ‘Ik kan me niet voorstellen dat ze vrouwen naar het front sturen die geen verpleegstersopleiding hebben.’

‘Ik vind dat je zou moeten solliciteren,’ zei Bessie. ‘Denk eens aan alle leuke mannen die je daar tegen zou komen.’

‘Ik ben verloofd. Dus wat moet ik met al die leuke mannen? Wat moet een goudvis met een fiets?’

‘Ach, etalages kijken kan geen kwaad. Ook al heb je een kast vol kleren.’ Over de hals van haar flesje spuitwater wierp Dora me een zijdelingse blik toe. Harriet en Bessie gooiden hun hoofd achterover en schaterden het uit. En ook al kon ik nog niet meelachen, hun vrolijkheid had iets troostrijks.

Ik stond op en schoof mijn stoel aan. ‘Ik moet ervandoor. Tot morgen, hoop ik. Als mevrouw Trainor me kan inroosteren.’

Dora haalde de pagina met de advertentie uit de krant. ‘En wij moeten weer aan het werk.’ Ze vouwde de krant dubbel, stopte die terug in het rek en gaf de pagina aan mij. ‘Mocht je besluiten je aan te melden.’

Ik stopte het stuk krant in mijn tas, en terwijl de meisjes teruggingen naar de schakelborden, liep ik het kolossale gebouw van de telefooncentrale uit. Op de stoep bleef ik even staan. Ondanks de ijzige decemberwind wilde ik nog niet naar huis; naar moeders

sombere zwijgen; naar de leegte door vaders afwezigheid. Dus ik nam mevrouw Trainors raad ter hare en wandelde de stad in, langs imposante warenhuizen en kleine boetieks. De kerstetalages waren niet zo uitbundig als andere jaren. Het speelgoed was zoals altijd fraai uitgestald, om zelfs het meest bescheiden kind zodanig te betoveren dat het een brief schreef naar de Kerstman. Er waren ook etalages met feestelijke japonnen en stijlvolle kostuums, bedoeld voor het vieren van de jaarwisseling.

Achter een groot winkelraam zaten drie etalagepoppen op hun knietjes bij een verzameling schitterend ingepakte cadeaus onder een prachtig versierde kerstboom. Ondanks het dikke glas kon ik de dennennaalden bijna ruiken. De moeder van het drietal stond een eindje achter hen; ze deelde niet in de vrolijkheid maar keek met een ernstig gezicht naar de ingelijste foto in haar hand. In haar andere hand hield ze een stapeltje kaarten zoals de YMCA die aan de soldaten uitdeelde om naar huis te sturen. De vader schitterde door afwezigheid, net zo schallend en oorverdovend als de marsmuziek van de fanfare aan het hoofd van de kerstoptocht. En ook al waren de vrouw en haar kinderen niet echt, ik voelde haar verlangen; ik voelde hoe wanhopig ze haar man miste.

Vluchtig legde ik mijn hand op de ruit, en ik sprak de stille wens uit dat het gezin zou worden herenigd. Zoals zo vaak sinds Francis' dood kreeg ik een brok in mijn keel, en ik liep haastig door voordat ik mijn tranen niet langer in bedwang kon houden. Het was onnozel om zo heftig te reageren op een stel etalagepoppen, mopperde ik op mezelf. Maar de manier waarop de offers van het thuisfront waren uitgebeeld had me geraakt op een manier zoals zelfs het uitbundigste vlagvertoon bij de vaderlandslievende parades dat niet had gekund. Ik stelde me voor hoe Alice Harper het kerstfeest zou hebben gevierd als haar Walter naar overzee was gestuurd. Hoe ze haar kindertjes zou hebben geknuffeld, hoe ze ondanks haar verdriet dapper voor vrolijke kerstherinneringen zou hebben gezorgd. Haar gezin was nog compleet, terwijl miljoenen andere gezinnen uiteen waren gerukt. Sommige

zouden worden herenigd. Andere, zoals het onze, zouden nooit meer compleet zijn.

Doelloos slenterde ik verder, totdat de kou me een café in joeg. Ik bestelde een kop koffie om weer warm te worden. Aan een van de andere tafeltjes zaten twee stelletjes. De mannen waren in uniform, en ik stelde me voor dat ze over een paar dagen, misschien zelfs over een paar uur, op de boot naar Europa zouden stappen. Ze glimlachten, trots op hun uniform. *Net als Francis*. Hun vriendinnen of verloofdes deden ook hun best om te glimlachen, maar hun ogen lachten niet mee. Ze durfden hun angst niet hardop uit te spreken; de angst voor de eenzaamheid, voor de lange, donkere nachten die vóór hen lagen.

He was alsof de krant in mijn tas me van lafheid beschuldigde. Door het vak dat ik beheerste, zou ik eraan kunnen bijdragen dat deze twee jonge mannen weer veilig thuiskwamen. Ik haalde de pagina tevoorschijn, vouwde hem open en herlas de advertentie. Het kon niet anders of het ging om een groep vrouwen die het leger voor een noodsituatie achter de hand wilde houden. En er waren ongetwijfeld tientallen kandidates met betere papieren dan ik. Maar het kon geen kwaad om een brief te sturen, gewoon om wat meer duidelijkheid te krijgen.

Lees verder in *Stemmen aan het front*

Eerste druk april 2021

Oorspronkelijke titel *Girls on the Line*

Oorspronkelijke uitgever Lake Union Publishing, Seattle

Copyright © 2018 by Aimie K. Runyan

This edition is made possible under a license arrangement originating with Amazon Publishing, www.apub.com.

The moral right of the author of this work has been asserted in accordance with the Copyright, Designs and Patents Act 1988

Copyright © 2021 voor deze uitgave Uitgeverij De Fontein, Utrecht

Vertaling Erica Feberwee

Omslagontwerp Splendid Grafisch Ontwerp

Omslagillustratie vrouw © Arcangel/Laura Ranftler

Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 261 5098 2

ISBN e-book 978 90 261 5099 9

NUR 302

www.uitgeverijdefontein.nl

Uitgeverij De Fontein vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Alle personen in dit boek zijn door de auteur bedacht. Enige gelijkenis met bestaande – overleden of nog in leven zijnde – personen, anders dan die in het publieke domein thuishoren, berust op puur toeval.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsopname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.